

जयवंतराव सरदेसाई यांचे सुखद कथाशिल्प

- डॉ. बाळकृष्णजी कानोळकर

सूक्ष्म अवलोकन, चित्तवेधक वर्णनशीली, तादात्म्यता, जिह्वाला हे चांगल्या कथालेखनाचे गुणही तिच्यात विपुलतेने पहावयास मिळतात. स्वाभाविक, अचूक व परिणामकारक स्वभावरेखन ही त्यांच्या कथेची आणखी एक जमेची बाजू, 'प्रतिभा' व 'केसरी' या नियतकालिकांनी त्यांचा यासाठी गुणगौरव केलेला आहे. 'केसरी'चा अभिप्राय तर खूपच बोलका म्हणावा लागेल. या संग्रहातील 'रावबाचे ऋण' या सर्वश्रेष्ठ कथेच्या संदर्भात त्यातून काढलेले उद्गार जयवंतरावांच्या शिरपेचात मानाचा तुरा खोवणारे असेच आहेत.

जयवंतराव सरदेसाई यांनी आपल्या कथालेखनाला विद्यार्थीदशेपासूनच १९३२ साली प्रारंभ केला. लक्षणरावांप्रमाणेच त्यांचीही प्रथम कथा 'यशवंत'मधूनच प्रसिद्ध झाली. त्यानंतर १९३८ पर्यंत शंभरेक कथा त्यांनी लिहिल्या. 'यशवंत', 'ज्योत्स्ना', 'पारिजात', 'प्रतिभा', 'किर्लास्कर', 'स्त्री', 'मनोहर', 'वार्षीश्वरी', 'विश्ववाणी', 'विहंगम', 'नवजीवन' इत्यादी महाराष्ट्रातील प्रमुख नियतकालिकांच्या बरोबरीने गोमंतकातील 'प्रभात' व 'सुबोध' या मसिकांतून वेळोवेळी प्रसिद्धी झाल्या. त्यांच्या काही कथांचे हिंदी अनुवादही प्रसिद्ध झालेले आहेत. १९३८ पर्यंत त्यांनी सातत्याने कथालेखन केले. 'सुखाचे क्षण' हा त्यांच्या कथांचा पहिला संग्रह १९३४ मध्ये गोव्यातून प्रसिद्ध झाला. त्यात एकूण दहा कथा संग्रहित केल्या आहेत. त्यानंतर मात्र त्यांचे कथालेखन मंदावले. पुढे उर्वरित कथापैकी निवडक कथा घेऊन व १९४० नंतर लिहिलेल्या काही कथा घेऊन एकूण पंधरा कथांचा 'अवशेष' हा संग्रह १९८४ मध्ये प्रकाशित झाला.

जयवंतराव गोव्यात राहून आपला व्यवसाय सांभाळून कथालेखन करीत होते. त्यांचे कथालेखन १९३८ नंतर जवळजवळ बंदच झाले. याची कारणे तत्कालीन गोमंतकाच्या राजकीय परिस्थितीत सापडतात. या संबंधाने आपल्या तिसच्या कथासंग्रहाच्या 'अवशेषांचे उत्खनन' या प्रास्ताविकात ते लिहितात,

" 'सुखाचे क्षण' आणि 'गुलाबगेंद' या माझ्या आगेमागे प्रसिद्ध झालेल्या कथासंग्रहांनंतर मी विशेष लिहिले नाही... त्यानंतर १९४० ते १९६० हा कालखंड गोमंतकीय साहित्य निर्मितीस अनुकूल नव्हता. लेखनाच्या बाबतीत अनंत अडचणी होत्या पोर्टुगिज राजवटीत आणि विशेषत: शेवटच्या पर्वत बुद्धिवंतांचा कोंडमारा झाला होता. 'भारत मित्र' सोडला तर एकही मराठी नियतकालिक त्या काळात गोमंतकात प्रसिद्ध होत नव्हते. मलाच नव्हे तर माझे समकालीन लेखक होते त्यांचेही लेखन बंद पडले होते. गोमंतकातली साहित्यनिर्मिती जवळजवळ बंद पडली होती. त्या काळात गोमंतकीय साहित्यिकांनी जे काही लिहिले ते गोमंतकाबाहेर राहून. इथे गोमंतकात राहाणारी साहित्यिक मंडळी पार मरगळून. गेली होती."

त्यांच्या पहिल्या संग्रहाने त्यांना खूपच चांगली प्रसिद्धी मिळवून दिली. वा. म. जोशी, वि. स. खांडेकर, मामा वररेकर यांसारख्या मातब्बर साहित्य समीक्षकांनी तसेच महाराष्ट्र व बृहन्महाराष्ट्रातील मातब्बर नियतकालिकांनी व वृत्तपत्रांनी या संग्रहाची वाखाणणीही केली. 'त्यांच्या ठिकाणी कथालेखनाची विकास पावणारी शक्ती आहे हे सहज दिसून येते' असा अभिप्राय वि. स. खांडेकर यांनी दिलेला होता तर मामा वररेकर तत्संबंधाने लिहितात, 'गोमंतकाच्या काव्यभूमीतील जीवात्म्याचे अंतरंग प्रस्तुत लघुकथां इतक्या सहृदयतेने आणि वास्तवतेने इतर कोणत्याही लेखकाने यापूर्वी चित्रित केले नाही असे म्हणण्यास मला यत्किंचितही संकोच वाटत नाही.' 'सुखाचे क्षण' वाचून क्षणभरच नव्हे तर बराच काळ सुख झाले. 'कथासंग्रह सुंदर व वाचनीय आहे', असा बोलका अभिप्राय

प्रा. वा. म. जोशी यांनी दिलेला आहे.

वाचनीयता हा जयवंतरावांच्या कथेचा खास गुण आहे. त्याचबरोबर तंत्रावरील त्यांची पकडही जबरदस्त आहे. लहानसहान घरगुती प्रसंगाच्या सुरेख व प्रभावी गुफणीतून ते कथाविषयक आणि इच्छित आशय अगदी परिणामकारकरित्या व्यक्त करतात. फसलेली कथा म्हणून त्यांच्या कथालेखनातील क्वचितच एखाद्या कथेकडे बोट दाखविता येईल. उत्कंठावर्धक रचनातंत्राच्या बरोबरीनेच त्यांच्या भाषासौष्ठवाचा त्यांच्या कथेच्या वाचनीयतेत वाटा मोठा आहे. त्यांची भाषा मधुर, सहज सुंदर, सोपी, क्वचित अंलकारिक पण कमावलेली आहे. कथारचने इतकीच ती आखीव, रेखीव व घोटीव आहे. परंतु त्यामुळे ती कृत्रिम वा क्लिष्ट बनलेली नाही ही तिची खासीयत आहे. तिच्या साधेपणातील सौंदर्यामुळे ती उठून दिसते. बहुतेक सर्वच टीकाकारानी त्यांच्या या भाषावैभवाचा मुक्तकंठाने गौरव केलेला आहे. त्यात 'लोकशक्ती', 'गोमंतक', 'विविधवृत्', 'सहविद्यार' इत्यादी मासिकांचा समावेश होतो. अवतरणे, सुभाषिते, म्हणी, अनुप्रास, श्लेष इत्यादी अलंकारानी ती विनटलेली आहे. परंतु हे अलंकार तिचे सौंदर्य खुलवितात. कथारचना, विषय व आशयाला प्रवाही व प्रभावी बनवितात. यातच तिचे यश आहे.

सूक्ष्म अवलोकन, चितवेद्यक वर्णनशैली, तादात्प्रत्यता, जिव्हाळा हे चांगल्या कथालेखनाचे गुणही तिच्यात विपुलतेने पहावयास मिळतात. स्वाभाविक, अचूक व परिणामकारक स्वभावरेखन ही त्यांच्या कथेची आणखी एक जमेची बाजू 'प्रतिभा' व 'केसरी' या नियतकालिकांनी त्यांच्या यासाठी गुणगौरव केलेला आहे. 'केसरी'चा अभिग्राय तर खूपच बोलका म्हणावा लागेल. या संग्रहातील 'रावबाचे ऋण' या सर्वश्रेष्ठ कथेच्या संदर्भात त्यातून काढलेले उद्गार जयवंतरावांच्या शिरपेचात मानाचा तुरा खोवणारे असेच आहेत. 'केसरी'कर्त लिहितात,

'रावबाचे ऋण' या कथेतील रावबा सावकाराच्या निष्ठुरता, धापेबाजी वगैरे गुणांनी त्यांनी शेक्सपियरच्या 'मर्चट ॲफ व्हेनिस'मधल्या शायलॉकलाही मागे टाकले आहे.'

त्यांच्या पहिल्या संग्रहात 'सेवकांचा संसार', 'व्यापाचा

ताप', 'सुखाचा संसार', 'अनुताप', 'खुनी!', 'पंढरीचा वारकरी', 'दिवजांची जत्रा', 'कर्तव्याची जाणीव', 'हृदयाचे असमाधान', 'रावबाचे ऋण' या पूर्वप्रसिद्ध तर 'कर्तव्याची व्याख्या' व 'सवतीचा फोटो' या अप्रकाशित कथांचा समावेश होता. पैकी 'सेवकांचा संसार', 'व्यापाचा ताप', 'खुनी!', 'हृदयाचे असमाधान' या काही उल्लेखनीय कथा होते. 'रावबाचे ऋण' ही या संग्रहातील सर्वश्रेष्ठ कथा म्हणून सांगता येईल. 'सेवकांचा संसार' ही कथा एखाद्या पाश्चात्य कथेवर बेतलेली वाटते, तर 'हृदयाचे समाधान' ही कथा प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाईच्या 'हृदयाचे समाधान' याच शीर्षकाच्या कथेची दुसरी बाजू म्हणून त्यांनी लिहिलेली आहे. 'खुनी!', 'कर्तव्याची व्याख्या' यासारख्या कथांवर पोप्रणित धक्कातंत्राचा प्रभाव जाणवतो. 'सेवकांचा संसार', 'खुनी!', 'दिवजांची जत्रा', 'हृदयाचे असमाधान' या त्यांच्या कथांना प्रादेशिक कथा म्हणता येईल. परंतु मार्च १९३४ मध्ये त्यांनी लिहिलेली 'रावबाचे ऋण' ही अंस्सल ग्रामीण कथा आहे. श्रेष्ठ ग्रामीण कथेत तिचा समावेश करता येईल. र. वा. दिघे, ग. ल. ठोकळ इत्यादीच्या तथाकथित ग्रामीण कथांचा (व्याजग्रामीण) समावेश मराठी ग्रामीण कथा या संकलनात केलेला पहावयास मिळतो. परंतु ही कथा त्यात नाही याला मराठी साहित्य रसिकांचे दुर्दैव म्हणावयाचे की समीक्षकांचे संकल्पना दारीद्र्य म्हणावयाचे, याचा शोध पुढीलांनी घेण्यासारखा आहे.]

डेक्कन वर्णाकुलर सोसायटीने पारितोषिक प्रदान करून त्यांच्या या संग्रहाच्या गौरव केलेला होता. 'गुलाब गेंद' हा त्यांचा दुसरा संग्रह. यातील कथाही पहिल्या संग्रहातील कथेच्या तोडीस उतरतात. इंदूर ग्रंथोतेजक मंडळाच्या पारितोषकाने तो गौरविला गेलेला आहे. 'रजनी', 'आठवणीचे अवशेष', 'आठवले शहाडे आणि कंपनी', 'पत्करलेला पेशा', 'अधःपात', 'सोल्वाद', 'क्षयाची भावना', 'पहिले पाप', 'असूयेची मजल', 'पाप आणि पुण्य' या कथांचा अंतर्भाव त्याच्यात केलेला आहे. 'आठवणीचे अवशेष', 'आठवले शहाडे आणि कंपनी', 'पत्करलेला पेशा' या त्यापैकी उल्लेखनीय अशा कथा. 'आठवणीचे अवशेष', 'पत्करलेला पेशा' व 'पाप आणि पुण्य' या कथांना उच्च नैतिक अधिष्ठान प्राप्त झालेले असून जयवंतरावांची कथा

अधिकाधिक जीवनभाष्याकडे झुकू लागली असत्याचा प्रत्यय या कथा आणून देतात. 'आठवणीचे अवशेष' हीच काय ती यातील एकमेव प्रादेशिक कथा म्हणता येईल. गोमंतकातील देवदासी समाजात जी शेसविधिची प्रथा होती तिच्या कथानकावर ही कथा उभारलेली आहे. तिच्यातून एक अनौरस बापाच्या अंतरीची वेदना प्रभावीपणे साकार झालेली आहे. बाकी 'सोल्दाद', 'पहिले पाप' व 'पाप आणि पुण्य' या कथांना गोमंतकीय प्रादेशाची केवळ पाश्वरभूमी लाभलेली आहे. केवळ त्यामुळेच या कथांना प्रादेशिक कथा म्हणता येणार नाही. एका धर्मगुरुचे पतन हा 'पत्कारलेला पेशा' या कथेचा विषय आहे. परंतु तिच्यातून उच्च नैतिक मूल्यांच्या प्रतिष्ठापनेचा आशय व्यक्त केलेला असून फादर जोन्स या धर्मगुरुची अनोखी प्रेमकहाणी तिच्याद्वारे लेखकाने रंगविलेली आहे. त्याचे प्रभावी व अनोखे व्यक्तिचित्रणही 'मानवी' वाटते.

गोवधाचा विषय घेऊन आलेली 'पाप आणि पुण्य' ही कथा या प्रश्नासंबंधीची हिंदूंची मते काळाच्या कसोटीवर पारखून घेण्यास लावण्यारी आहे. एखाद्या विचारप्रणालीतील फ्रेलपणा व जीवन विन्मुखता तिच्यातून प्रभावीपणे अधोरोखित करण्याचा लेखकाचा प्रयत्न, कथालेखनकाळ लक्षात घेता, स्तूप्यच म्हणावा लागेल. एक आनंदादायक कॉमेडी म्हणून हलकी फुलकी परंतु परिणामकारक उरतलेली 'आठवले शहाडे आणि कंपनी' ही कथा उत्कृष्ट जमलेली आहे. ही कथा म्हणजे अगदी किरकोळ विषयातूनदेखील चांगली कथा कशी रचता येते याचा वस्तूपाठ्य आहे.

त्यांच्या तिसऱ्या संग्रहातून आलेल्या कथापैकी 'निमुजग्याचे हृदगत' या कथेवर प्रा. लक्ष्मणरावांच्या 'सफकामशीद' कथेचा प्रभाव स्पष्टपणे जाणवतो. एका इंग्रजी कथेवर (बहुतेक सॉमरसेट मॉमची असावी.) आधारित 'जीवनमृताची कथा' ही या संग्रहातली सर्वथ्रेष्ठ कथा होय. एका पेंशनरला मिळणारी मध्येच बंद झालेली पेशन त्याच्या मृत्यूनंतर एका महिन्याने पुन्हा सुरु होते. याचे कथानक त्यातून आलेले असून (एकूणच या काही उल्लेखविम कथा होते. 'रावकाचे क्रहण' ही या संग्रहातील सर्वथ्रेष्ठ कथा म्हणून सांगता येईल. 'सेवकांच्या संसार' ही कथा एखाद्या प्राञ्छात्मकथेवर बेतलेली याढते, तर 'हृदयाचे समाधान'

'लालफिती व्यवहारा'चा प्रत्ययकारी उभा छेद त्यात घेतलेला आहे. अशा प्रकारचे किडलेले प्रश्नासन निष्पाप लोकांचे कसे बळी घेते यावर विदारक प्रकाश या कथेतून टाकलेला आहे. 'आलबर्ट आता इथेच राहील' ही या संग्रहातली दुसरी श्रेष्ठ कथा. मानवी जीवन आणि नियती यांचे प्रभावी क्रिडन तिच्यातून रंगविलेले आहे. पोप्रणित धक्का तंत्राचा परिणामकारक वापर तिच्यातून दिसून येतो. ही आणि 'धाकटो, देव' अशा दोनच प्रादेशिक कथा या संग्रहातून सापडतात. 'सोन्याचे पिक' ही पण एक उल्लेखनीय अशी कथा. ही तर सही सही मॉमची नक्कलच वाटते. बदलत्या ग्रामीण मानसाचा प्रत्ययकारी वेद घेणारी अशी ही कथा. याशिवाय 'अपुन्या आशा', 'कलंक', 'भीक नको पण', 'पुराचे पाणी', 'मोलाची भेट', 'ओयासीस', 'माझ्या देशभक्तीचा पहिला बळी', 'व्यथा', 'त्यागालाही सीमा असते', 'देर नही, अंधेर!' या संग्रहातली इतर कथा होत.

जयवंतराव सरदेसाईच्या कथालेखनाचा विचार करता त्यांच्यामध्ये लक्षवेधक असा विकास झालेला आढळून येत नाही. त्यांच्या कथेचे विषय, आशय व तंत्र सर्वसाधारणपणे अपरिवर्तनीयच राहिले. त्यांचे कथालेखन प्रसंगनिष्ठ स्वरूपाचे राहिले असले तरी तंत्रावरची पक्की पकड त्यांच्या कथालेखनातून जाणवल्याविना राहात नाही. आणि त्यांनी उभारलेले प्रमाणबद्ध सुरेख कथाशिल्प वाचकाला सुखाचे क्षण प्राप्त करून निश्चितपणे देते, परंतु 'त्यांच्या अंतरंग वा बहिरंगात मोठा बदल घडलेला आहे असे मला वाटते. नाही' असे जे सातोस्कर म्हणतात ते रास्तच वाटते. 'गोमंतकाचे सारस्वत' या समीक्षा लेखात त्यांच्या कथेवर सातोस्करांनी आपला अभिप्राय देताना लिहिले आहे,

'प्रो. फडक्यांच्या लेखनशैलीचा वास जयवंतरावांच्या लेखन कामाला येत असला तरी उच्चवर्गायातून पात्रे निवडण्याच्या प्रो. फडक्यांच्या प्रथेचा अवलंब न करता त्यांनी या बाबतीत स्वातंत्र्य दाखविले आहे. समाजाच्या खालच्या थरातील अनेक पात्रे व प्रसंग यांवर त्यांच्या कथा आधारलेल्या आहेत. वैशिष्ट्यपूर्ण विषयांची निवड, रसानुकूल भाषाशैली व जिवंत पात्र रेखाटणे, या गुणांची प्रचीती त्यांच्या कथांतून अधिक प्रमाणात जाणवते.'

